

ЫРЫ СӨЗҮ БОЛГАШ ООҢ АЯЛГАЗЫ

Чамдык эскериглер

Бистин улуг компози-
торурус Алексей Чыргал-
оолдун чугазы-биле алтырга,
музыка элден каш болуктерге
чарлыр. Чижээ, орус болук
орус, украин, белорус,
польша, болгар дээш-ле чоруй
баар. Тыва музыка моол,
кыдат, индий, казах, кыргыз,
татар дээш, оске-даа. Дылын
билбес-даа бол моол ырыны
тыва кижиле аажок сонурган
дынаар. Индий киноларыны
бистин аныяктарымыс
сонурган коор болгай.

Чок. Бичангаш У орунуга У,
О орунуга О, Н орунуга Н
адай бээр чылдаганы ында.
Орус ырларны дайын үезинде
тыва дылче очулдуруп турган.
Тыва дылды орус аялгаларга
таарыштыр эде кылдып
таарыштырган. Бичангаш
тывалар бодунун дылынга
орус ырларны ырлаар
аргалыг болган.

Ужурлуг. Кара-кыс болгаш
Максим Музуктарни кижилерни
дыннаксаар ужуру
болза, ырынын сөзүн дорт,
четче дынналдыр ырлаары
болур. Амгы ырларны
музыказы медээжок откүт
дынналдыр, ырынын сөзүн
"базын кааптар" боор-дур.
Оон ужуна чүгле музыказы
дынналдыр, а созу коңгус
дынналбас болур. А чок
болза ыраажыны алгызы
дынналдыр, созу дынналбас.
Оон ужуна амгы ырларны
улуска билдинмес ужуру
ында.

Шаанда композитор
кижинин ажылын чогууру-
биле үнелеп, эвээш-биче-даа
болза гонорарны төлөп турар
үедө тускай комиссия ырыны
хүлээп ал турган болгай.
Аялганы биле ырынын сөзүн
катай хүлээп ал турду. Оон
соонда парлар, радио, теле-
виденинге дамчылат турду.
Тураланына кижиле аялганы
бичин, ырынын сөзүн чогаал-
дыр апарган-дур.

Урлар ырлааш, Россиянын
Улустун артистери апарган
болгай. Бичангаш Россиянын
улустун артизи дээш душкан-
на кижини орустап ырладып
болбас. Тыва дылга ырлап
турган кижиле тыва аян-биле
ырлаар болгаш орус кижиге
бичин-даа солун эвес болур.
Сөзү орус, аялганы орус,
ырлап турар аяны тыва. Чүге
дээрге чамдык сөстөрүн тын
эвес адал, тыва сөстөрүн
адаары дег адай кааптар.
Бичангаш орус дылды чарт
биле кижиле орус дылга
ырлаар болгаш, орустап
ырлаарынын аргазын шуут
шингээдин алган турары тоң
чугула. Орус ыраажыларны
адааргадыр тыва артистер
көстүл келир дээринге
бузуреп болур.

АРБАНЫМЧЕ АЯН-ЧОРУК
Барымдаалыг тоожудан эгелер

(Уланчызы. Эгези
№ 98, 99 "Шында").
Ол хүнүнү келгени бо.
Ачам өдөктө хаырып эк-
келген чылгызында оске айт-
тарыныч-даа сагыш салбаин,
ог даштында кырган-кула-
зынга ишкир кара таалынын
арткаш, шагда-ла хырыны
эвээс киргеш, дашкаар үнө
берген чоңук доруг-бенин
оолдары — улуг, ортун, биче
— үш кызыл доруун багла-
лашка эккеп, чел, кудурун
чазап, даван-даяан онза
хынамчалыг шинчилээш,
чүрбээштеринге ак-кок үш
кадакты чечектей баглагы-
лапкан. Оон сан салырада
бурулаткан айыс чыттыг
артыгыныч чалгыт муң-
зогилер салгыш, угулзалыг,
кара-хүрен көгээржинде
барык-ла донга алган арага-
зын монгуу аяанга чык
долдур куткаш, чиге муңу-
вуста ажай-буурул Монгун-
Хайыраканче кара баштыг,
чүстүг сизген-биле ыдамнагы-
лааш, дашкашын курулга-
дынык, баглаашта үш кы-
зыл-доруунга барган. Айт-
тарынын дамыттыг чүрбээш-
терин, дамуктарыны суйбап
эргелетишаан, мөрүл ном-
чаан лама дег, кумзаттап
балырыкан.

Чогаалчыларны сагыш-
стык дин икелеринде деп шын-
на адал-дыр. Амгы үедө
чогаал бижирни кижинин
хууда херээ апарган-дур. Та
бижин чыт, та биживейн чыт.
Тыва ыраажыны орустап
ырларды дык берге, Рос-
сиянын Улустун артизи
апарган тыва артистер тыва
ырлар ырлааш, Россиянын
Улустун артистери апарган
болгай. Бичангаш Россиянын
улустун артизи дээш душкан-
на кижини орустап ырладып
болбас. Тыва дылга ырлап
турган кижиле тыва аян-биле
ырлаар болгаш орус кижиге
бичин-даа солун эвес болур.
Сөзү орус, аялганы орус,
ырлап турар аяны тыва. Чүге
дээрге чамдык сөстөрүн тын
эвес адал, тыва сөстөрүн
адаары дег адай кааптар.
Бичангаш орус дылды чарт
биле кижиле орус дылга
ырлаар болгаш, орустап
ырлаарынын аргазын шуут
шингээдин алган турары тоң
чугула. Орус ыраажыларны
адааргадыр тыва артистер
көстүл келир дээринге
бузуреп болур.

Хыны тыл, чачыккан
үүдө-чымыж чүгле мал
ажылы, эрги, чаа бижикти
донгуп-ле шокар билдир
кааныс Метпээ-Сараланын
аныян, топтуг-томаанын
на барымаалаан боор, аана
адал азындыр, Мугурун
№ 4 арбаны даргалатып
каан. Оовус чаа алабан-
хүлээлгеге ушкардып-баш-
карып четкикээлде-ле,
аалымыска киржатар ак
шырайлыг, ширини суму
чагырчыкыс Оскен келгеш,
оон ынай чүну-даа
чугаалап шыдаваан. Боску
колдурт кынгаш, карактары-
дан чаш саанайын берген...
Ол үш кызыл-доруун оорунче
салыпкан, өгжө-даа кирбейн,
сан баарында турбушаан
көгээржинден монгуу аян
база катал долдурган, булут
тыртып, база-ла ылгал, дин-
миреп, чанынын дүжүрүнгө
белеткени берген Монгун-
Хайыраканчы чажыл,
чалбаргаш, аян доңгайтын,
көгээржин чааш-кулазынга
дегилээш, чылгызын ай деп
алгыш, Холчүктү-Хову кайы
сен дээш тепсекини...

Беле-ла сактып келир

"ХЕРИМ ШКОЛАЗЫНДАН" ЭГЕЛЭЭН

Хоочун спортчунун амдыралыгына солун ужу-
ралдар, чайынгалчак чедикшиктер, аштырышкын-
нар-даа тургулаан. Школа соонда Доржу шериг
албанын ырыкы Курил ортулуктарына эрттирген.
Шеригден халажы келгеш, комсомол Тес-Хем
кожумунун баштай инструктору, оон ийги секрета-
рына ажалдап чоруй, спорт ажылыне шилчээш.
Кожунунун спорт ажылын 22 чыл иштинде удурткан.

Хол бомбунгө ойнаары
— Доржунун бичин чажан-
дан-да хантыкырыгы. Эде-
келестерге ооренин чораян,
хол бомбуну ойнаан улусту
кежээ дүргү хайыраан коруп,
ырай берген бомбукту чака-
тарында билгал-билгалып
сүрүп-эжеп берип турган. Хол
бомбуну ойнаарынын "Херим
школазыннан" оске оорунден
ылгалып-чоруй улус ойнак-
чылар аразына кирип ойнап
этелээш. Школаны чылдарында
хол бомбуну ойнаарынын
уран аргаларын айтып берип,
ооредип чераан башкылары
Валерий Кара-оол, Максим
Саравва, Соян Седилей,
кады торзун акызы Михаил
Монге оларны чылымы-биле
сактып чорур.

16 харнын школачы оол
тургаш-ла, бичангы область,
амгы республика чергели хол
бомбуну маргыладаларында
киржин эгелээш. 1956 чылда
областка үшкү черин эгелээш.
Тес-Хемнин командалыгына
ойнааны Доржунун амдыра-
лыгына утундурабас болуп
арткан. Бичан оон спортчу
чедикшиктеринин эге-сома-
зы салдыган. 1955-57 чыл-
дарда школачылар аразында
хол бомбуну маргыладалары-
ныга киришкеш, ийи дакыр
областка чемпиону атка четкен.
Шериге баргаш, хол бомбуну
ойнаарын улам сайырадып,
турган шериг кезээнин спортчу
ат-алдарын камгалажып,
шериг эш-оорунун аразында
шылааран. 1958 чылда Мур-
нуу-Курильск хоорайга Ку-
рильдерге турган шериг кезек-
теринин аразында болуп
эрткен хол бомбунгө мар-
гыладалаа оон турган гарин-
зонунун командалык бирги
черин элээш. Доржу шыраак
ойнакчыларынын саньыга
кирген. Дараазында чылын
чайын Мурнуу-Сахалинске
болган 15-ки армиянын хол
бомбунгө бирги чер дээш
маргыладалаа оон командалык
үшкү черин элээш. Доржу
армиянын шилчлек коман-
далынын кежигуну апарган.

60 чылдарын эгези —
кожуунун спорт ажылын Дор-
жу Николаевичинин удуртуп,
спорт комитетин даргалап
эгелээш үези ол. Бичан ко-
жуунун аныяктары хол
бомбуну ойнаарында, хаак
орунуна маңыраарына рес-
публикага тергилең-ле тур-
ган болдур ийин. Хаак мар-
гыладаларында "Урожай" деп
тура спорт иштинелинин база

Кавказ. Оон бедик
синтарынын эдээге
вайнахтар деп көшкүн
торел болук VII векте
эгелеп турмузун чурттай
берген. Оларын чам-
дыгы Улуг Кавказ да-
ларынын шаа чавыс черле-
ринге Чечен деп аулду
(амгы Иугу-Кале чогуу)
тудуй тургускаан. Оон
эгелеп-ле олар ботгарып
чеченер деп атай берген.

А чеченерин база бир
торел дилдип аймаа
Ангуш деп аулду (амгы
Назаран чогуу) үндөйлөп
тургускаан. Эгези хой
чылдар иштинде аны
чурттап келенинен ийи
торел чоңуну дылы бот-
боттарында бичин-ле
өскерилтеп болу берген.

Ингуштар осегин аймак-
тар чогууна чурттап
турган болгаш, ботгары-
нын дылынга, культу-
разынга кожаларынын чап-
чыларын база шингээдин
алган. А чеченер чоок-
кавы чоңнар-биле бижып
харылзаа туттайн, ботта-
рынын культуразын, ала-
отбе дамчып келген чап-
чыларын чидирбес, бе-
зин кожаларыныче хоо-
зурадыг халдаашкын-
нары чорудун, оларга
боттарынын хообилузуу
ооредип турган үелер база
бар. Оон-даа үедө, бо-даа
үедө чеченер ботгарын
"нахчо" деп алап турар,
оон утказы "чоң" дээш.
Чечен тоогучу Лаудаев
"Чечен аймактар" деп
номунда мынчаар бижээш:

Бурунгу үедө чеченер
боттарын үздөңнөр деп
адап турган, өскөрү чоңга-
лаарга, чагырга чок хостуг
чон дээш уткалыг. Бичан-
гаш оларнын ыдык сүлдө
демдээ бору болуп тура-
рынын утказы ында боон
турар.

XIV вектин төлчүзүндө
чеченер чоругу дагып
черлерден шынаа черлерге
кожунгелээш. А XVI векте
оларнын аулдары Суька
хемин эрктелерге чедип,
анаа чурттап турган казах-
тарын хуторларына
чоокшулап келген. Кезек-
үе иштинде олар кожалары-
биле найырадып чурттап
турган, ыналза-даа ийи
чон аразында тайбын ур
болбаан. Удалтаанда Кав-
каз дайыны эгелей берген.
Орус тоогучу Ключев-
скийнин бижип турарында
дал алдыга, ол дайыны
Грузия эгелээш болуп
турга. Грузиянын хааны
Георгий XII аар аарындап
олурунун кырында келеш,
Россиянын хааны Павелге
Грузияны доңгалдыр турар

мусулман чурттардан
камгалап, карактарын
дилээш. Ол-ла үедө Рос-
сиянын камгалагынын
адагыч Мингрелия, Ие-
рети кириген. Ол халаас
олчадан эгелеп хааныг
Россия бодунун муруну
кышкыларын каабырлар
соруула-биле Азербай-
джанын Шемаха, Нухи
болган Баку хоорайларын
холоа алган. Бичанза-даа
оларнын муруну чүкче
оруунга чеченер шап-
тыктып турган.

Ол үедө чечен чоңуну
хамаарышаа чоруй дээш
хааныг Россиянын хой
сангы шериглеринге удур
тулуучукуну Дагестан-
нын болгаш Чечнянын
болгаштайгы имамы Гази-
Магомед (Казн-Мудла)
баштап турган. Удалтаан-
да ол ден эвес тулуучу-
кунга өлүрткен. Дараа-
зында база-ла имам шажын
дужалдыг Гамзат-Бектин
бапталгазы-биле чеченер
хой сангы тилелелерни
чедип ал турган. Удалта-
нында ол сүлгээчилерге
оорудкен. 1834 чылдан 1864
чылга чедир Дагестаннын
болгаш Чечнянын үш
дугаар имамы Шамиль
орус шериглер-биле хой
сангы тилелелерни чедип
алганынын түшенинде,
чечен чоңу алдар-
жыткан.

Шажын-чүдүлгө тала-
зы-биле чеченер VIII
векте христианнар турган
деп, эртемденер чутаалап
турар. Оон херечилери
дагып Чечняда шак крес-
терин болгаш хуэрээштер
артыкчылары херени-
леп турар. Чоорту араб
чурттарында келген ила-
ла шажын чүлгө Чечняны
эвээс, а бугу Кавказтыг
чурттарында бижыга бер-
ген. Амгы бо үедө дагып
черин чеченерни суфий
орденнин мусулманыры
боон турар. Олар бирги
чечен дайыныга Дулаев-
тин ийи талакчалары
турган, а шынаа черин
чеченери Накшбандия
орденнин мусулманыры.
(Хазбулатов, Гантамиров)
Чечен аймактар торел
болуктерге чарлыр, ыдыг
болуктерин тейп дээр.
Амгы Чечняда 150 хире
тейп бар. Оларнын-биле
алдыга, эн арыг болук
беной, оон ялхарой, наш-
чой. Орустар-биле торел-
деж берген чеченер
варандой болуктен, гру-
зыннар-биле — думсой,
татарлар-биле — тезлой.
Бугу делегейге билдинер
апарган террористер
Басаев, Гелаев, Радуев

Кыска тайылбыр

ЧЕЧЕНЕР ДЕП
КЫМНАРЫЛ ОЛ?

беной деп тейиптен бооп
турар.

Чечен чоң хой чылдар
иштинде аар-берге үленип
чүкелп эрткен. Ада-чур-
тун дайынынын үезинде
немец-фашистерге дузала-
жып турган дээш 1944
чылда Сталинниц даалга-
зы-биле 24 шак иштинде
бугу чечен чоңу, улуг-
бичин, кырган-чалымы
дылейн, соок кыжыл Казах-
станнын ховуларыныче
шолушкан. Орук ара соок
вагоннарга барык чамдык
кезин олген. Чедө бергеш
белен туттуган бажышар
чок болганыдан аарып-
аржып, улуг хилинчекти
олар корген. Кажан Ста-
лин олген соонда репрес-
сияга таварышкан чоңу
атарган. Бичан харын
олар торзун чуртунче ээп
кээр аргалыг болган.

1994 чылдан эгелеп улуг
өскерлишкинер эгелээш.
Ол үедө Чечен-Ингуш пар-
тиязынын бирги секретары
турган Доку Завгаевти
российа армиянын уяр-
чун генералы турган Джо-
хур Дудаев чепсек кужу-
биле эргезинден дүжүргөн
(Завгаев амгы үедө РФ-тин
Танзанияда элчин). Ол
үедө РФ-тин Президентизи
Борис Ельциннин бот-
догунаашкыны чеже хире
херек болдур, ол хире
алынар дээш Чечен Рес-
публиканын тургустуна-
рынга улуг идиг болган.

Российа шериглер ойл
черден чоруп тургаш, хой
ок-чепсекти арттырып каан-
ны-биле Дудаев бодунун
шериглерин тургускаш,
чепсеглеп алыр аргалыг
болган. 1994 чылдын де-
кабрь айда россияжи ше-
риглер Грозный хоорайже
кирип келген.

Бирги-даа, ийги-даа
чечен дайынынын бө-
дүүн чурттакчы чоңга
саллары багай болган.
Дайын кажан-бир черле
төнер, а оон соонда тай-
бын чурттап келиринге
бузурээр апаар.

Чечен чоңуну төлөтпөг
оолдары Ахмед Атово,
Заур Батаев болгаш Сай-
тнен алышкылар бистин
тыва мөгелеринче-биле хой
удаа хуэрэжип, арга-суме
солчу, чеже-даа торзун
черинде дайын болуп
турга. Чечнянын спорт-
рунга кижиле магадан хан-
мас.

Игорь ДАМДАК.

Ополчен сургуулдары

...Олар бистин кодоже хеп-
хенертен көстүлп келген.
Кыштаавыс артында эсер дег
тепектен чырык имир турда,
мыт-ла эвээ ыгыт үнүп, харга
өкнөш хептерин эимежок
кижилер ажа хонуп келгеш,
лыкалары-биле дүвү-шуурган
доолдуруп, эктинде боо-
монгузу шааранайын,
ураалавышаан, шууг-ла аалы-
выс эттеп кирип орлар.
Чоокшулаан тудум борт-
теринин кулактары делбин-
ээр. Кижиле бурузу ийи
холунда дээрбек баштыг
дагыныштарлыг, олары-биле
иттинерге, дургени дам баар.
Кадылары выстан та кым
ыйнаан: "Немец-фашистер
кеди-ле!" — дээш соонда,
ымча хой аг-шериг коруп
чорбаан улус кортканында,
кымга ог азы кажжа чоок
болдур, ынаар-ла күскелер
дег, караш дээрнер. Ада-
нелеринче кажаа-даа боор,
даштыга тургаш, өгжө бурт
дээш думаларын соондан,
эжик чагыныга кастымын са
моннавышаан, мен-даа база
шымеш-ле дидим.

Думаларымын коорумге,
орун-дожек хозунче херзэн
сункан, чүлгө буттары дыр-
бансаар. Мен база чүк
адаанче бажым сункан: "Ам
чүү-ле болду ирги?" — деп
бодан, тынар-тынас чыдыр
мен. Шыяата, шимээни келди-

лер-ле эвееп! Өг кырында
аар-ла чүвелер шак-шок
кыныр, та докпаа, та мо-
ну?!... Каттыргар, синмпре-
ри, тывалап чугаалажыры-ша
бар. "Фашистер база тыва-
лаар чүвө-дир аа?" — деп
бодан чыдырында, эжик
халырт дээш соонда, соктуп
кедилер-ле ийин! "Кажан-на
кээп буттан алган, ушта сол
аар болду?" — деп чүкче
улам синин чыдырында:
— Па, бо олустун канчап
барганы бо? Уруларнын
чүлгө буттары көстүр, башта-
ры кайдал? — дие-ле, суур-
лааш, алага барган Сенмит-
тей угбавыстын ыдыл үндү
— Аа, халак, халак! Чаш
чүвелер бистерден корга
бергенер боор, куду үнө
бербээрнер ирги бе? — деп
бо кирип келген угбавысты
тегерип, дайын үезинин созу-
биле чугаалаарга, оорувузу
кай чапас чок "атакалааш",
күдээ эргезин чедип алкан,
сарыг баштыг, шангыр
карактыг, чес дег, кызыл
арынын Кыргыз зоотехник
холзюн туру — Аалче мурай
кижи касып, сагындырар
ужурут турган-дыр бис...

Ам-на орун-дожек хозун-
дан үнүлөп кээп, корткан
шинчи коргусеп дээш,
мөгеленип чашты берген улус
болуп, маңгылап турувуста,
хой, бызаа кажаалап турган

ада-нелеринче база четкилеп
келген, өгдө, даштын-ла хок-
соот урурээ чүвө! Аныяктар-
нын чугаазында алдыга,
Мугуру-Аксиндан, Хурей-
Тайга, Барлык, Тоолтайы,
Карты-Мугурун ортаа шы-
дан бээр хаак сүргүзү
кылбышаан, "кызыл шериг-
жилер", "фашистер" болуп,
ийи үстүп алган, орук дургаар
хар-хортүк онгу казып, хей
октар-биле аткылажып чора-
шан, мында келгенер болду.
Кыстар шуупу-ла мөгө ыш
хоор, хууректерлиг, эрлер
харын калыр, дүүргелерин
болганнар. Демги ог кырында
салгылаан аар чепсек-херек-
селдерин ол, а корткан "фаши-
стерине" боттары выстан-на
оолдар, урууларымыс бо
ышкыжыл!...

Хола беш-алдыр ооктерин,
чолдак хой кежи тоңуну,
саарында дорук халанаткан
анык кижиле бодун ачам,
авамга шериг стодуну дар-
газы, ополченер командин,
офицер, "подполковник" Дн-
гаржык деп кижиле мен деп
таныштыргаш, утам биле
зоотехникче, өгдө оору
аныяктарже бугу карак
баскылаан, олары хулу-
м-зуруп, каттырышшылаан, "ш
подполковник", "ш офицер"
дидип, ону хүндүлөп, езулап
турганнар.
(Уланчылы).

Дайынчы ДАМБА-
ХУУРАК,
Тес-Хем кожуну.

Чагаалар аразындан

“ҮШ-БЕЛДИР” — ҮЕНИҢ, БЕРГЕЗИНДЕ

Бо чойме “Үш-Белдир” курортунга дыштанып эмнеттим. Хамык чүве кызын бо берге үеде курорттун ажылдап турары ниитизи-биле эки-дир.

Келгендерни хүлээп ап, корпустарже таарыштыр чорудуп турарында саадал чок. Аш-чем талазы-биле хандырылгала дыштаныкчылардан хомудалдар чок. Язы-бүрү аш-чем аймаа шупту бар, чемиери быжырып, белеткел турары база багай эвес.

Эмненир черде кирер черлер шупту доктаамал ажылдап турар. Моон мурнунда үелерде дизелдинг электростанция турда, чырык орта хыппас, өжер, үзүктелер турган болза, ам ында суг күжү-биле ажылдаар электростанцияны дерип тургускан, чырыкты дүн-хүн чок берип турар, таарымчалык аажок апарган болду.

Курорттун девискээр байдалында арай таарымча чок чүүлдер бары хомуданчыг. Чижээ, дыштаныкчыларнын аргыжып кылаштар оруктарын манзалардан кылган, ам ол шалалар эргижиреп ирээр, аарык-аржык, аскак кижилерге таарымча чок болу берген. Ниитизи-биле курорт-

тун септелгезин кылдыр исеттинип келген-дир.

Оон ынайа почта салбырын тургусса, солун, сеткүүлдерин дыштанып келген чон номчувайн турар. Чагаа, телеграмма-биле харылзайылга чок. Оода солун, сеткүүлдерин ойлеп-ойлеп эккел садып турза, дыка-ла эки ийик. Дыштанып келген чон аразында кандыг-даа солун кижилер чорур, ынчангыш боттарыннык күжү-биле концерттерни белеткел, коргузуп турары эки-дир. Ынчалза-даа кино, концерт коргузеринге таарымчалык сценалыг клубту тударын дыштаныкчыларнын негеп турары-даа чон деп болдар мен.

Бо бүгү негелделерни боттандырамы бо берге үеде нарын-на, ынчалза-даа курорттун баштаар чери шынгыш негелдени үстүкү черлерге тургузуп, шиптирледилп тургаш, кандыг-бир аргазын тывар боор.

Виктор САГААН-ООЛ. Кызыл хоорай.

Танды кожунунуң Кочетов суурунда төөгү музейи бар, аздаа журажылгаларны, экскурсияларны, кичээлдерин эрттирип турар. Ол музейиниң хоочун ажылдакчызы Кара-кыс Дартук-ооловна ОЮН чээрби ажык чылда ажылдаан. Музейге төөгүлүг экспонаттар чып, оон дугайын тодардын бижиң делгээринге, төөгү-биле хол-башкан чуруктарны делгедирип кылып, стендлерин, альбомнарын белеткежиринге чогаадыкчы үлүүн кирип келген.

Бо чурукта кирген музей ажылдакчызы Оюн Кара-кыстын чанында самоварнын, ында стол шагынын дугайында хөйүн чугаалап болур. Кочетов дээрге Суг-Бажы дээр шынаа черде калбарып чоруткан улуг суур. Анаа шаанда Сергей Кузмич Кочетовтун партизан отрядынын дайынчы, эрес-дидим партизаннары турумчуп, чурттап турган. Тывага хосталганы чаалажып берген ол хоочун кижилерин бирээзиниң эдилеңи самовар ол.

Оюн Дартук-ооловна ам пенсияже үнгөш, хууда ажал-агылыг, мал-маганныг, ажыл-ишке сонургалдыг ажы-төлдүг чурттап, ажылдап чорур. Оон улуг оглу Василий Лапаасвич Оюн Кызылда №1 профтехучилищелде өөредилге эргелекчизи. Оон ачазы Лапай Данызович Оюн мал-маганын өстүрүп, каларып карактаарыпче кичээлгейни угландырган ажыл-агыйы аалдын ээзи-дир.

Окемчик ОНДАРНЫҢ чуруу, сөзү.

ТАЙЫЛБЫР-ТАНЫЖЫЛГА

Дүүн ТР-ниң Төп сонгулда комиссиязы ТР-ниң Дээди Хуралынче депутаттарын кандидаттарынга солуннарга база радио, телевидениеге агитация чорударынга халас шөлдү болгаш үени бээр талазы-биле тайылбыр-таныжылганы организастап эрттирген. ТР-

нин Төп сонгулда комиссиязынын оралакчы даргазы Л. М. Якушина, кол специалист В. В. Шаравин келген кандидаттарга кыска, тода тайылбырны кылып, оларнын сонургап турар айтырларынга харыяларны берген.

Бистиң корр.

САРЫГ ШАЖЫН КАЛЕНДАРЫ

Сентябрь 12 (14), вторник. 7 кызыл менчик, довурак олуттуг, караымаар дагаа хүнү. Бөгүн эт-херексел алыр, номга олурар, калыг ажал кылдырынга таарымчалыг хүн. Эжээн негээр, бажың тудар, орук чорурунга багай хүн. Баш дүгү таартырга, эди, мал-маганы арбыдан көүдээр.

Сентябрь 13 (15), среда. 6 ак менчик, демир олуттуг, көк ыт хүнү. Бөгүн бурганга тейлээрге, кезик-буян кыйгытырга, нугулун арыгалдырынга, келин айтырар болгаш алырынга, көжүп-дүжеринге, айнаарынга, довурак-биле ажылдаарынга, орук чорурунга таарымчалыг, эки хүн. Улус-биле маргыжар, бичи уруларны кылаштап өөредир, хөөр эргир үүлелерге багай. Баш дүгү таартырга, олчелиң эки хүн.

Сентябрь 14 (16), четверг. 5 сарыг менчик, октаргай олуттуг, көксүмээр хаваң хүнү. Бөгүн белик албан-дужаалдыг улуска бараалгаар, дилег кылдыр, сүме айтырар, дуган, хүрээ-хинг сергедиринге, лама-хуурак болурунга, ном номчуларынга, буянын үүле кылдырынга, дайынны оожуктуруп базарынга, чаа эт-херексел садып алырынга, элчи кыйгытырынга, орук чорурунга эки.

Сентябрь 15 (17), пятница. 4 ногаан менчик, суг олуттуг, балжинямын*, кызыл күске хүнү. Бөгүн бурганга чүдүүр, ине-биле эмнээшкн кылдырар, эмне-дир, өргүл өргүүр, эки үүле кылдыр, кула-дой эрттирер, ылангыя өг-бүле болурунга, чаа идик-хеп келеринге, каастанырынга, ойган-хогээринге холчок таарымчалыг. Кажыылдапта таварышкан

ринге, бажың септеэринге, бажың таваа салдыр болгаш бузарынга багай хүн. Баш дүгү таартырга, аарып-аржык.

Сентябрь 16 (18), суббота. 3 көк менчик, даг олуттуг, кызылзымаар инек хүнү. Бөгүн чер, суг дагырынга, номга өөрениринге, бурганга чүдүүрүнге, эмдик аят өөредиринге, бажың тударынга, ынак улугуна (кижизинге) ужуражырынга, аштангып-арыгданырынга, орук чорурунга (аш-чем тыштыр) эки хүн.

Сентябрь 17 (19), улуг-хүн. 2 кара менчик, ыяш олуттуг, сарыг пар хүнү. Бөгүн каргышты басып, делдир чандырынынга (чайладырыныга), бажың таваа салдырынга, калыг үүле кылдырынга, салды-саймаа кылдырынга, улуска чүве бээринге эки.

Сентябрь 18 (20), понедельник. 1 ак менчик, хей олуттуг, сарыгмаар торлай хүнү. Бөгүн бурганга чүдүүр, чер, суг дагырынга, ус-шевер, уран-ларган ажылдар кылдырынга, орук чорурунга эки.

Сентябрь 19 (21), вторник. 2 кара менчик, хей олуттуг, сарыг пар хүнү. Бөгүн каргышты басып, делдир чандырынынга (чайладырыныга), бажың таваа салдырынга, калыг үүле кылдырынга, салды-саймаа кылдырынга, улуска чүве бээринге эки.

Сентябрь 20 (22), среда. 3 көк менчик, даг олуттуг, кызылзымаар инек хүнү. Бөгүн бурганга чүдүүр, ине-биле эмнээшкн кылдырар, эмне-дир, өргүл өргүүр, эки үүле кылдыр, кула-дой эрттирер, ылангыя өг-бүле болурунга, чаа идик-хеп келеринге, каастанырынга, ойган-хогээринге холчок таарымчалыг. Кажыылдапта таварышкан

ринге, бажың септеэринге, бажың таваа салдыр болгаш бузарынга багай хүн. Баш дүгү таартырга, аарып-аржык.

Сентябрь 21 (23), пятница. 4 ногаан менчик, суг олуттуг, балжинямын*, кызыл күске хүнү. Бөгүн бурганга чүдүүр, ине-биле эмнээшкн кылдырар, эмне-дир, өргүл өргүүр, эки үүле кылдыр, кула-дой эрттирер, ылангыя өг-бүле болурунга, чаа идик-хеп келеринге, каастанырынга, ойган-хогээринге холчок таарымчалыг. Кажыылдапта таварышкан

ринге, бажың септеэринге, бажың таваа салдыр болгаш бузарынга багай хүн. Баш дүгү таартырга, аарып-аржык.

Сентябрь 22 (24), суббота. 3 көк менчик, даг олуттуг, кызылзымаар инек хүнү. Бөгүн бурганга чүдүүр, ине-биле эмнээшкн кылдырар, эмне-дир, өргүл өргүүр, эки үүле кылдыр, кула-дой эрттирер, ылангыя өг-бүле болурунга, чаа идик-хеп келеринге, каастанырынга, ойган-хогээринге холчок таарымчалыг. Кажыылдапта таварышкан

ринге, бажың септеэринге, бажың таваа салдыр болгаш бузарынга багай хүн. Баш дүгү таартырга, аарып-аржык.

Сентябрь 23 (25), воскресенье. 4 ногаан менчик, суг олуттуг, балжинямын*, кызыл күске хүнү. Бөгүн бурганга чүдүүр, ине-биле эмнээшкн кылдырар, эмне-дир, өргүл өргүүр, эки үүле кылдыр, кула-дой эрттирер, ылангыя өг-бүле болурунга, чаа идик-хеп келеринге, каастанырынга, ойган-хогээринге холчок таарымчалыг. Кажыылдапта таварышкан

ринге, бажың септеэринге, бажың таваа салдыр болгаш бузарынга багай хүн. Баш дүгү таартырга, аарып-аржык.

Сентябрь 24 (26), понедельник. 1 ак менчик, хей олуттуг, сарыгмаар торлай хүнү. Бөгүн каргышты басып, делдир чандырынынга (чайладырыныга), бажың таваа салдырынга, калыг үүле кылдырынга, салды-саймаа кылдырынга, улуска чүве бээринге эки.

Сентябрь 25 (27), вторник. 2 кара менчик, ыяш олуттуг, сарыг пар хүнү. Бөгүн каргышты басып, делдир чандырынынга (чайладырыныга), бажың таваа салдырынга, калыг үүле кылдырынга, салды-саймаа кылдырынга, улуска чүве бээринге эки.

Сентябрь 26 (28), среда. 3 көк менчик, даг олуттуг, кызылзымаар инек хүнү. Бөгүн бурганга чүдүүр, ине-биле эмнээшкн кылдырар, эмне-дир, өргүл өргүүр, эки үүле кылдыр, кула-дой эрттирер, ылангыя өг-бүле болурунга, чаа идик-хеп келеринге, каастанырынга, ойган-хогээринге холчок таарымчалыг. Кажыылдапта таварышкан

ринге, бажың септеэринге, бажың таваа салдыр болгаш бузарынга багай хүн. Баш дүгү таартырга, аарып-аржык.

Сентябрь 27 (29), четверг. 5 сарыг менчик, октаргай олуттуг, көксүмээр хаваң хүнү. Бөгүн белик албан-дужаалдыг улуска бараалгаар, дилег кылдыр, сүме айтырар, дуган, хүрээ-хинг сергедиринге, лама-хуурак болурунга, ном номчуларынга, буянын үүле кылдырынга, дайынны оожуктуруп базарынга, чаа эт-херексел садып алырынга, элчи кыйгытырынга, орук чорурунга эки.

Сентябрь 28 (30), пятница. 4 ногаан менчик, суг олуттуг, балжинямын*, кызыл күске хүнү. Бөгүн бурганга чүдүүр, ине-биле эмнээшкн кылдырар, эмне-дир, өргүл өргүүр, эки үүле кылдыр, кула-дой эрттирер, ылангыя өг-бүле болурунга, чаа идик-хеп келеринге, каастанырынга, ойган-хогээринге холчок таарымчалыг. Кажыылдапта таварышкан

МУЗЕЙ АЖЫЛДАКЧЫЗЫ

Күскү ажаанзырал

БАЖЫҢНАР ЧАНЫНДА САРААТТАР

Чадаана хоорайнын чурттакчыларынын элээн кезин малын өстүрүп, огородунун шөлүн болбаазырадып турар. Олар чылдын чылыг, ажылдаарынга таарымчалыг эргилделерин бо чылын база багай эвес ажылгаан. Амдырап-чурттаарынын өске аргазы чок, болдунда көөрге, рынокта бир кочал картофель ортээ 40 рубль чедип турар. Хереглел бир өг-бүлөгө кочал эвес, 15-20 шоодай хире картофель

негеттирер. Чазын үш-дөрт шоодай картофельди бажың огородунга олуртуп алыр болза, эвээш-ле диеэ, дөргөн шоодай дүжүттү өстүрер арга бар. Чамдык кижилер ону ажылап шыдавалы. Бо кижинин сарыгынга хомуданчы-ла чүве-дир.

Мээң кожаларын картофельди, капустаны, помидорну, морковту, өске-даа ногаа культуруларын чыл санында-ла багай эвес кылдыр өстүрүп алыр. Чер ажылынга шуут

чачыга бердивис. Хоорай чурттакчыларыннын инектери көүдүзүн. Ээлчег суугаар малынысты кадарып тур бис. Оон кол организаакчызы Дамчай Хунажыкович Саая. Эртең инектерин калатка калдар, кезжээ ону уткуп алыр. Малыныс туда кадаттын

дору-дору. Ол каш чылгы малынысты аажы-чаңы бот-боттарынга домейлешпес. Эмдик түрүлдери база бар. Эмдик түрүлдери бектик, улуг мага-боттуг Чоржан-Доруг. Ол болза-даа холун эрттир чааш, харын-лаа чоп-чоржан. Мен ынак бичи мен. Хөй, ошкү бажы дозарымда Чоржан-Доругну мунар мен. Алттарыны шала берге. Эдек чанынга мун-не ажырбас, кажадан бедитенип алгаш, муна шаап алыр. Дүжери мырында амыр — ыдык

ол соортур. Чоржан-Доругну күжү-биле чакып тарылганы ачам чорулар турган. “Шу-уу!” дээрге, шыраак аят калды-даа калды шырактиңдызыны-биле туруш чокка тыртып олар. Бектик, мадагар болгаш оон шыраа анаа айткан ажып турар. Ачам ынакчаш өг-биле эр кижиниң эң ар болгаш калды-берге ажал-херектерин кылдыр чораан. Чогуң аян-чорукка шимченгир болгаш дурган айт-холун мунар.

Малыныс, червис-биле тутунуп, ажырбайн келдивис. Улуг эр кижиниң калганы чоктанчы болбайн аан, ынакчаш малыныс саны оранчок эвээшпес. Улуглары огленнере, мал-маганын, эт-хоренгиниң бир кезин чаа өг-бүленин өчүзүңүч шилчий бээри база бар.

Улугеринг кажаның чанынга бажыңнын ыжын ачавыс соортуп эккелгеш, оон тудуунга киржиң күш четтикпээң-даа болза, улуг четтисвис Шактар Сат, акмырлар Чамзырын, Удеп-Нава, Василий сулар улаштыр чурттаар бажыңны туруп дооскан. Бажыңныс Бажыңныс 1946 чылда кирген. Оон бээр беш хире чыт эрген, 1951 чылдын күскээр чаңы. МЧАЭ дүшкен, колхозта-жылышкын эгелээр. Аалымыска бир катап Урбун суур талазында “Узун-Селен” дарга айттыг ийи-үш кижиз эерттип алган келди.

Сеткилдик хөөннери

ЧОРЖАН-ДОРУГ

челинден туттунган, черже бадып келир. Хөй олары ак черге айтканында бергележир, ынал-ла эр чер дилээр, оон бедиктеңеш, айттырар. Чааш адымын чеп-кудуруундан чеже катап туттунмаан дээр. Ол-даа канчаар, оон чоржаны кончуг. Кижиз телсенип каарга, ийи-үш харыы кылдыр “өпеш-өпеш” деп каар, улаштыр кончуг оожум калгып чорур. Чамдыкта чаала доруңун кырындан дүже халааш, хөй, ошкүм бажың дозуп манчаар турдум. Чогуң менден улуг акыларым, ачам суг болза, Чоржанын шоукудулар чүве. Ол чеже-даа калгыр болза, өске ажылга амыр-ла. Эң аар чүкүтү анаа чүдүрер, үп-савы тонна чыгам шаңак-терсени

Шанактаар, чүкү чүдүрер өске айттар база бар. Тараа бастыраарда каш айтты кожултар кижиз чүве. Бир берге ажал — Улуг-Хеминг дожуңун кыры-биле кешкеш, төс-төстүң соогунда Ортаа-Хем тайганынын бажыңдан бажың ыжынын чудуктарың соортуру. Тайгаже он ажык, соок чымак, кыржан шынаа-же бадып кээрге, агаарга хорек ишти ажыр чүве болгай, сонгу доштуг океан саргышка кирер.

Ачавыс хеп-хенертен “кызыл-дустан”. Ынчан 7-8 хар хире турган боор мен. Ол эреске-кежээ талазы-биле арбанга эң ыгалдым. Ынчангаш он ажык кижини азырап өстүрген. Иевис — Маадыр не. Күш-ажылга бинтер — калы торзон оолдар ажырбас болган бис.

Мен ол хүн хөй кадаргаш, чедип келген үем чүве. Хөй, ошкүлерим одекке дыштанып чыткан. Айттыг кижилер дүшкеш, айттарын баглашка баглап калды. Ынчан авам, ийи бичи дунмау, дөртөлзө бис. Арктаннары өгленип алгаш, шагда-ла ангылаңы берген. Авамдан башка улуг кижиз бар эвес, херээжин кижиз ол үеде колдуунда өг ээзи болур дээрден башка, өле-чара база болор эвес. Чүгээр-ле мен апарган мен. Кол-ла

Шанактаар, чүкү чүдүрер өске айттар база бар. Тараа бастыраарда каш айтты кожултар кижиз чүве. Бир берге ажал — Улуг-Хеминг дожуңун кыры-биле кешкеш, төс-төстүң соогунда Ортаа-Хем тайганынын бажыңдан бажың ыжынын чудуктарың соортуру. Тайгаже он ажык, соок чымак, кыржан шынаа-же бадып кээрге, агаарга хорек ишти ажыр чүве болгай, сонгу доштуг океан саргышка кирер.

Ачавыс хеп-хенертен “кызыл-дустан”. Ынчан 7-8 хар хире турган боор мен. Ол эреске-кежээ талазы-биле арбанга эң ыгалдым. Ынчангаш он ажык кижини азырап өстүрген. Иевис — Маадыр не. Күш-ажылга бинтер — калы торзон оолдар ажырбас болган бис.

Мен ол хүн хөй кадаргаш, чедип келген үем чүве. Хөй, ошкүлерим одекке дыштанып чыткан. Айттыг кижилер дүшкеш, айттарын баглашка баглап калды. Ынчан авам, ийи бичи дунмау, дөртөлзө бис. Арктаннары өгленип алгаш, шагда-ла ангылаңы берген. Авамдан башка улуг кижиз бар эвес, херээжин кижиз ол үеде колдуунда өг ээзи болур дээрден башка, өле-чара база болор эвес. Чүгээр-ле мен апарган мен. Кол-ла

Мартын САНДАЙ-ООЛ. Кызыл хоорай.

БИЖИКТИГ БЕЛЕК

“Чодураа” совхозтун малчынары Ариймаа биле Геннадий Эртине оларнын хою Биче-Белдирнин мээс чарында ааржы дег чаттыла берген чорду. Көөрге оон чаражы шимчээр-шимчевес. Аалдын инектери хем иштинде ойттаан тур. Хөйжүларнын ала-иелерин танымар аржак. Ылангыя Геннадийнин алазы Тыва Республиканың алдарлыг хөйжү.

кылдыр барааны көстүп чорур бо. Бо уаада база-ла малының бажың кордунгенин сугаар 99 хуу камгалап алган. Улуг-даа, биче-даа назынныг малды аныяк өг-бүлө өстүрүп болурунун идегелин көргүскен.

Аныяк хөйжүлар мени уткуп алды. Кайызын-даа овор-бүдүжү, аажы-чаңы ала-иелери дег көзүдү. Үнген-кирген кижилерге хундуктели, суу-нуруму улуг назынчылар-ла. Херек кырында алырга, өг-бүлө малда, чаа ажылдап кирген. Баштайгы чыл колдуунда шенелде язылдыг болган. Ынчан олар малынын бажың, кордунгенин сугаар, бүрүнү-биле камгалап ал шыдапкан. Чүте дээрге ийи кижиз кызымак ажылдааш, хүлээлгезин күүүседиң шыдаан.

“Хөйлүг кижиз каас” деп үлөгер чугааны “Чодураа” совхозтун директору Нина Ивановна Данзурун чагысүме кылдыр бола ажылдап чорур.

Шаг-төөгүдөн тура тыса кижиз азыраан малындан тутунар. Ол колдуунда малының ажыын көрүп келген. Малың эргеледип, чассыдып, хонаш-турлагларын доктаамал солур турган.

Харын-лаа ол өстөрүн белек-селек дериг-херекселдеринге бижин-лаа кагылаар. Бо чылын совхозтун дирекциязы шак кылды бижиктиг чараш аптараны Ариймаа биле Геннадийге белек кылдыр берген.

Билип кээримге-ле, ада-невис каш-чай чок чылгы мал, инек, ошкү, хөй эдлерер кошкун амдыралдыг. Чылдын кайы-даа ээлчээнде чинге-тараазы черле үзүлбес. Чинге-тараадан өске тараа аймаан шообул ажылдавас турган. Ажылдын шарылары-выстың, айттары-выстың улуу келдерей. Ачам аят кырынга олуртуп каарга, бедни чаш менээ даг ышкаш болур. Черже көрүптерге, баш дескинер чазар. Соолунде мал муңуп өөрени берлим. Мал-маган, эт-хоренги талазы-биле ол шагда ада-нем ортумак денчелдиг. Шээр мал дөрт-беш чүс, инек, молдурга, казыра-биле кады үжен-дөргөн, чылгы мал чээрби шаа чедер-чептес хире.

Хадын-оолдун малы чай-лаптарга, хонаш-турлагларга сынышпаастаарга, оон малынын кезин эрги Чаа-Хөп адаа — Урбун суурнун үстүү черге Тыва областын күүү-комунун айтымыкыны-биле кожурган. Мал туруп тургузур үлөгерлиг кажаны кожуун төвү-биле Урбун суурнун аразында ынчан туткан чүве. Ол кончуг улуг хонаш-турлаг хары угда чазат, күзөг болгаш кыштаг болу берген. Мал чайына анаа кайын шыдажыр ийик.

Биске болаарга, ачамнын торзон дунмазы Хадын-оол кожуунга бирги кожаларың аразында турган. Оон шээр малы шагда-ла чытыс одекке сынмастаан, чылгызы үш аскыр оор. Саар инээ, ажылдын айт-шарызынын бир кажы чок-кавы аалдар-нын аныжиче шилчээң. Артыкташп турганын эвээш малдылары ажылдап турган деп бөгүнде билип орам мен. Чаш, элээди чылдарым мал аразында эртен, ол үем ужураалдарлыг. Ону кижиз кайын уттур. Буга-Өдзө, Кызыл-Даг, Бош-Дагнын кадыр-берт кыштаглары сеткиленин бөгүнде-даа олтурчу келир.

Чүте дээрге Чаа-Хөп хемнин аксы Тыванын эң чавыс ордулажы болгай. Оон изин чайты үеде чалыңын-ла. Соолу барып “Үлөгерлиг кажана” ачанынч турлаа апарган. Бай-шыраак, олтуг-кажар угааныг Хадын-оол холчок холдуг черге кайын тааржыр ийик, мен болаарымга, бисти элээдин каан язылдыг. Мал турар черини белеткел кылганы, шынап-ла, онзагай. Ийи кат кылдыр өрзөн хананын иштинче кургак одекти уруп каан. Инек кажазы, улуг шээр малдын кажазы, аны-хураган турар хөй өрзөлдөр. Улуг кажаанын чанында чурттап бажыңын туткан.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Чимисмаа Монгуш, Алдын-көк Монгуш, Урана Базыр-оол, Сергей Хертек, Таан-оол Хертек. РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 3-43-34, кол редакторнун ордалкчызы — 3-33-91, секретариат — 3-34-98. Солун келбенин баргында, дараазында телефоннарже долгаар: 3-14-94, 3-57-92.

КИЛДИСТЕР: Нитилел-политтиктиг килдис — 3-39-15; Компьютер өрзүн — 3-38-82; Бухгалтерия — 3-41-16; Солун неделяда үш катап үнер. Хемчээли 2 парлалма ама. Тиражы 4235. Чагың 99.

АГАР САНЫВЫС: № 4070381040000010000 АКБ ОАО Банк “Тувакредит”, ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729. Солун Россия Федерациязынын Парлаалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужулганын чорудулганын контроль болгаш бүрүткеленин Тыва девискээр эргелениге бүрүткеленин. Бүрүткелтирген дугаары — Т-00007. ТР-ниң парлаалга болгаш информация күркөмтеденин типографиязынга парлаан. (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1). График суугар ат салган шагы 23 шак. Солунда парлааттыг материалдарнын авторларынын бодалдары редакциянын туружу-биле дүшүшенин барып болур. Айттыганын саңырап болгаш өске-даа фактылары, дыннадылары дээш авторлар боттары харыялаар.

ХУУДА ЧАРЛАЛ

“Востокта” 3 өрээлди квартираны болгаш “ГАЗ-24” машинаның шимчедикчинге артык кезектерин салып тур мен. Адресим: Кызыл хоорай, Дружба кудумчузунда бажың 15, квартира 9. Тел: 9-91-54.

УЛУГ ӨР